

ВЫТОКИ ТЭОРЫ ТРОПАЎ У АРЭАЛЕ SLAVIA ORTHODOXA

ВОЛЬГА ПРАКАПЧУК

Анатацыя: Артыкул прысвечаны аналізу станаўлення рытарычнай тэрміналогіі ў Slavia Orthodoxa. Аб'ектамі даследавання з'яўляюцца трактат Георгія Хіравоска "Пра паэтычныя тропы" і артыкул "О образехъ" у Ізборніку Святаслава 1073 г. Супастаўленне царкоўнаславянскага перакладу трактата з арыгіналам дало магчымасць убачыць рэфлексію славянскіх кніжнікаў над семасіялагічнымі працэсамі ў мове і іх пошукі найбольш адэкватнага перакладу.

Ключавыя словы: троп, паэтыка, рыторыка, ранняя візантыйская і ранняя славянская філалагічная тэрміналогія, Георгій Хіравоск, артыкул "О образехъ".

THE ORIGINS OF THE THEORY OF TROPES IN THE SLAVIA ORTHODOXA AREA

Abstract: The article analyses the rhetorical terminology formation in the Slavia Orthodoxa. The objects being researched are the Treatise of Georgios Choïroboskos "On Poetic Tropes" and the article "O Obrazjekh" in the Miscellany of Svjatoslav 1073 A.D. The comparison of the Church Slavic translation with the original made it possible to see the meditation of Slavic scribes on the semasiological linguistic processes and their efforts in search of an adequate translation.

Keywords: Trope, Poetics, Rhetoric, Early Byzantine and Early Slavic Philological Terminology, Georgios Choïroboskos, "O Obrazjekh" Article.

Твор “Георгія Хоуровьска о образехъ” у Ізборніку Святаслава 1073 г. – першы пераклад па тэорыі паэтыкі на царкоўнаславянскай глебе (Ізборник, 1983: 237 об.–240 об.). Ён выкананы з кароткай рэдакцыі трактата візантыйскага кніжніка VI ст. Георгія Хіравоска (Γεώργιος ὁ Χοροβοσκός) “Пра паэтычныя тропы” (Περὶ τρῶπων ποιητικῶν) (Spengel, 1856: 244–256). Гэты візантыйскі трактат сустракаўся ў зборніках змешанага складу, дзе змяшчаліся тэксты для навучання. Некаторыя з іх сталі прататыпамі для зніклага зборніка цара Сімяона (балгарскі цар з 919 па 927 г.), з якога і быў перапісаны Ізборнік Святаслава 1073 г.

Славянскі пераклад “О образехъ” быў працягам эліністычна-візантыйскай традыцыі прэзентацыі тропай у выглядзе тлумачальнага тэрміналагічнага слоўніка. У ім упершыню ў арэале Slavia Orthodoxa былі растлумачаныя з ілюстрацыйнымі прыкладамі 27 тэрмінаў паэтыкі. Гэтыя тэрміны пазней рознымі шляхамі ўвайшлі ва ўсходнеславянскую рытарычную тэрміналогію пачынаючы з XVII ст. (у асноўным як лексічныя запазычанні), аднак засваенне іх сэнсу пачалося менавіта з XI ст., з перакладнога трактата “О образехъ”. Можна сцвярджаць, што трактат “О образехъ” выклікаў цікавасць у славянскіх кніжнікаў, бо 16 з 24 вядомых спісаў Ізборніка Святаслава 1073 г. уключаюць у сябе дадзены трактат.

Тэрміны перакладнога твора “О образехъ” валодаюць усімі рысамі, якія характэрныя для пачатковай стадыі станаўлення тэрміналогіі, а менавіта: 1) блізкасць да агульнаўжывальнай лексікі; 2) матываванасць унутранай формы; 3) метафарычнасць; 4) сінанімічнасць (варыятыўнасць абазначэнняў); 5) мнагазначнасць.

Выкарыстанне сродкаў царкоўнаславянскай мовы (лексічнага калькавання) пры перакладзе грэчаскіх тэрмінаў – характэрная рыса першага славянскага перакладу па тэорыі тропай (пазней славянскія кніжнікі звычайна транслітаравалі тэрміны грэчаскай рыторыкі і паэтыкі). Перакладчык імкнуўся шляхам лексічнага калькавання перадаць значэнне грэчаскіх тэрмінаў з захаваннем іх унутранай матывацыі (напр., ἀλληγορί ‘алегорыя’ (ἄλλος ‘іншы’, ἄγορεύω ‘казаць’) – *инословие*; μεταφορά метафара (μετα-φέρω ‘пера-ношу, пера-ваджу’) – *преводъ*). Лексічнае калькаванне з’явілася самым частым спосабам перадачы грэчаскіх тэрмінаў (з 30 царкоўнаславянскіх слоў-тэрмінаў 20 словаўтваральных калек і 10 семантычных калек).

Вялікая варыянтнасць царкоўнаславянскіх тэрмінаў-калек (амаль 50% царкоўнаславянскіх тэрмінаў суправаджаюцца дублетамі) з’явілася вынікам актыўнага пошуку больш дакладнага перакладу. Усе дублеты можна падзяліць на тры групы: 1) арфаграфічныя варыянты, напр.: *Приятъе/Приятие, Сотворение/Сотвореное*; 2) словаўтваральныя варыянты, напр.: *Отдание/Воздание, Солог/Прилог*;

3) лексічныя варыянты, напрыклад: *Преходное/Преступное, Лихоречие/Лихновное, Вид/Образ*.

Магчыма, некаторыя з варыянтаў, асабліва арфаграфічныя, былі ўнесеныя перапісчыкам Ізборніка 1073 г. выпадкова. Аднак бачна, што перакладчык падшукваў і ствараў словы, каб дакладна адлюстраваць праз знешнюю форму слова значэнне грэчаскіх тэрмінаў. Варыятыўнасць характэрна для пачатковага этапа стварэння тэрміналогіі, калі суіснуюць розныя варыянты і ёсць магчымасць выбару з шэрага дублетных форм найбольш прымальнага, прыдатнага, адэкватнага па змесце тэрміна.

Царкоўнаславянскія тэрміны трактата з захаванай унутранай формай, што была ў грэчаскім прататыпе, выклікалі пэўныя вобразы і асацыяцыі і часам валодалі нават большай экспрэсіўнасцю, чым адпаведны грэчаскі тэрмін. Так, тэрмін ὑπερβολή (ὑπερ- ‘за межамі, цераз, паверх’, βολή ‘кіданне’) перадаецца з іншай вобразнасцю і большай экспрэсіўнасцю як *Лихоречье/Лихновье*, для перадачы аднаго з відаў іроніі – тэрміна μικτηρισμός міктэрызм (ад μικτήρ ‘літ. ноздра, нос, перан. кпіны, здзек’) з той вобразнасцю, якая ў ім закладзена, перакладчык стварае кальку-неалагізм *Похухание*. Аднак ёсць прыклады страты вобразнасці і экспрэсіўнасці, што былі ў грэчаскім тэрміне, пры перакладзе на царкоўнаславянскую мову. Напрыклад, σαρκασμός сарказм (ад σαρκάζω ‘ірваць мяса, дзерці’) перакладаецца як *Поизгание*, ἀστεϊσμός астэізм (ад ἀστεῖζομαι ‘разважаць па-гарадскому, г. зн. вытанчана’ < ἄστυ ‘горад, сталіца’) – *Посмьяние*.

Пры агульнай тэндэнцыі знаходзіць славянскія адпаведнікі грэчаскім тэрмінам (у большасці выпадкаў – калькаваць) адно паняцце перакладчык усё ж транслітараваў, відаць, не здолеўшы знайсці адэкватнае слова ў роднай мове: σολοικισμός (‘памылка супраць моўных правіл’ – зварот, у якім парушаны сінтаксічныя правілы) – *селикъзмии*. Грэчаскае слова ўтворана ад назвы горада Σόλοι ‘Солы’, старажытнай афінскай калоніі ў Кілікіі, дзе з-за нацыянальнай стракатасці грэчаская мова страціла сваю чысціню (Квятковский, 1966: 274). Такім чынам, царкоўнаславянскі перакладчык мог не зразумець этымалогіі гэтага слова, і, не знайшоўшы эквіваленту, ён яго проста транслітараваў. Таксама бачна, што перакладчык сутыкнуўся з праблемамі і пры перакладзе чатырох відаў іроніі, назваўшы адзін з гіпонімаў таксама, як гіперонім: εἰρωνεία – *поругание* і χλευασμός – *поругание*. Астатнія тры тэрміны для відаў іроніі ўтвораныя па той жа словаўтваральнай мадэлі, што і гіперонім: *похухание, поизгание, посмьяние*.

Цікава, што чатыры тэрміны, створаныя перакладчыкам, усё ж “захаваліся ў далейшай рускай літаратуразнаўчай тэрміналогіі, а

менавіта: образ, притча, лицетворение (у далейшым – олицетворение) і, магчыма, изобилие”, хоць яны “*маглі ўзнікнуць і іншымі шляхамі, і ў іншы час*” (Берков, 1964: 240).

Хоць Ізборнік Святаслава 1073 г. прадстаўлены значнай колькасцю спісаў, тэрміналогія трактата “*О образех*” не замацавалася ў далейшай рытарычнай традыцыі. Трактат “*О образех*” стаў першым знаёмствам славян з візантыйскай школьнай традыцыяй рыторык і паэтык. Аднак у арэале Slavia Orthodoxa ён быў не школьным чытаннем (як у Візантыі), а чытаннем вузкіх колаў кніжнікаў. Калі ў XVII ст. на змену вучонай візантыйскай рукапіснай традыцыі прыходзіць значна больш шырокая заходняя традыцыя школьных рыторык і паэтык, падтрыманая кнігадрукаваннем і Контррэфармацыяй, тэрміны паэтыкі нанова ўваходзяць у тэрміналагічны ўжытак як лексічныя запасычання. Аналагічная карціна назіраецца і ў гісторыі граматык у арэале Slavia Orthodoxa. Першы славянскі граматычны трактат “*Осьмь честию слова*” (пач. XIV ст.), адной з візантыйскіх крыніц якога былі граматычныя схоліі таго ж Георгія Хіравоска, паўтараў лёс трактата “*О образех*”. “*Осьмь честию слова*” «*упершыню адкрывала славянскаму чытачу тыя абстрактныя і абагульненыя значэнні, якія ўтрымліваюцца ў граматычных формах*» (Мечковская і Супрун 1991: 149), але тэрміналогія трактата практычна не пакінула слядоў у граматычнай традыцыі. Тая тэрміналогія, што прыжылася ў граматычнай традыцыі Slavia Orthodoxa, – тэрміналогія “*Адэльфотыса*” (Львоў, 1591), граматыкі Мялеція Сматрыцкага (Еўе, 1619) – узыходзіць да царкоўнаславянскіх друкаваных перакладаў школьных грэчаскіх і лацінскіх граматык, створаных значна пазней у Італіі, Германіі, але не ў Візантыі. Першыя перакладныя трактаты па граматыцы і паэтыцы неслі асвету славянскаму чытачу, аднак не сталі школьнымі падручнікамі, таму іх тэрміналогія не замацавалася ў наступных стагоддзях.

Бібліяграфія

1. Берков, Павел (1964). “Очерк развития русской литературоведческой терминологии до начала XIX в.”, *Изв. АН СССР. СЛЯ*, 23 (3): 239–243.
2. *Изборник Святослава 1073 г.* Факс. изд. М.: Книга, 1983: 237 об.–240 об.
3. Квятковский, Александр (1966). *Поэтический словарь*. М.: Сов. Энциклопедия.

4. Мечковская, Нина и Супрун, Адам (1991). “Знания о языке в средневековой культуре южных и западных славян”, *История лингвистических учений: Позднее средневековье*. СПб: Наука: 125–181.
5. Spengel, Leonhard, ed. (1856). *Rhetores Graeci*, 3. – Lipsiae: Teubneri.